

MICHAŁ BIAŁKOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

bialkowski@umk.pl

ORCID: 0000-0001-5215-1271

Recenzja książki: D. Bednarski, *Biskup Józef Gawlina jako opiekun Polaków na emigracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, ss. 566.

Środowisko naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach posiada długą tradycję badań biograficznych i źródłoznawczych poświęconych arcybiskupowi Józefowi Gawlinie (1892–1964), biskupowi polowemu Wojska Polskiego, opiekunowi a następnie protektorowi emigracji polskiej. Fakt ten nie może budzić zdziwienia, gdyż hierarcha urodził się i wychował na Górnym Śląsku. Zawsze też przypominał swoje śląskie korzenie, którym był wierny do końca życia.

Kilkanaście lat temu systematyczne badania poświęcone duchowemu przywódcy polskiej emigracji powojennej rozpoczął ks. Jerzy Myszor. W 2003 roku wydał (wraz z Janem Koniecznym) krytyczną edycję korespondencji kardynała Augusta Hlonda i biskupa Józefa Gawliny z lat 1924–1948¹, rok później *Wspomnienia Józefa Gawliny*². W 2013 roku ukazała się kolejna edycja źródłowa, zawierająca dokumenty z okresu posługi biskupa Józefa Gawliny wśród żołnierzy polskich w Związku Sowieckim³. Cztery lata temu opublikowano pracę zbiorową *Nieznane karty z życia biskupa Józefa Gawliny w świetle dokumentów*⁴.

W przygotowaniu tej ostatniej publikacji ks. Jerzego Myszora wspierał ks. Damian Bednarski, adiunkt w Katedrze Teologii Patrystycznej i Historii Kościoła Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Dziś

¹ *Korespondencja Augusta Hlonda i Józefa Gawliny w latach 1924–1948*, wyd. i oprac. J. Myszor, J. Konieczny, Katowice 2003.

² J. Gawlina, *Wspomnienia*, wstęp Sz. Wesoly, oprac. i przypisami opatrzył J. Myszor wyd. 1 – Katowice 2004, wyd. 2 – Katowice 2014, wyd. 3 – Katowice 2018.

³ *Biskup Józef Gawlina w Związku Sowieckim*, edycja dokumentów i wprowadzenie J. Myszor, wyd. 1 – Warszawa 2013, wyd. 2 – Katowice 2015.

⁴ *Nieznane karty z życia biskupa Józefa Gawliny w świetle dokumentów*, red. J. Myszor, przy współudziale D. Bednarskiego, Katowice 2015.

kontynuuje on problematykę emigracyjną, w sposób szczególnie przybliżając działalność biskupa Józefa Gawliny na obczyźnie. Kilka miesięcy temu w Wydawnictwie Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach ukazała się jego rozprawa *Biskup Józef Gawlina jako opiekun Polaków na emigracji*. Jest to pierwsza w Polsce całościowa monografia poświęcona działalności emigracyjnej biskupa Józefa Gawliny, obejmująca ostatnie ćwierćwiecze jego życia (lata 1939–1964).

Warto podkreślić w tym miejscu, że ks. Damian Bednarski posiada wszelkie kwalifikacje, by podjąć się realizacji tego trudnego wyzwania naukowego. Jest autorem wielu prac historycznych, podejmujących tematykę górnośląską, w szczególności dzieje Kościoła katolickiego, biografistykę i martyrologię duchowieństwa⁵. Ponadto zasiada w gremiach naukowych ściśle związanych z podejmowaną tematyką badawczą: „Śląskich Studiach Historyczno-Teologicznych” (sekretarzem redakcji od 2013 r.), seria naukowa „Studia do dziejów Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku” (sekretarz od 2013 r.), „Zeszyty Biograficzne Duchowieństwa Katolickiego na Śląsku XIX–XX wieku” (członek kolegium redakcyjnego od 2016 r.).

Książka ks. Damiana Bednarskiego składa się z: *Wykazu skrótów* (s. 25–28); *Wstępu* (29–39); rozdziału I: *Duszpasterstwo przedwojenne, emigracja i opieka nad cywilami od 1939 roku* (s. 45–106); rozdziału II: *Instytucja protektora polskiego wychodźstwa* (s. 109–166); rozdziału III: *Struktury duszpasterstwa emigracyjnego i polskie misje katolickie* (s. 169–271); rozdziału IV: *Aktywność duszpasterska* (s. 275–322); rozdziału V: *Główne założenia programu duszpasterskiego biskupa polonijnego* (325–346); *Zakończenie* (s. 347–349); *Aneksu* (s. 353–372); *Fotografii* (s. 373–384); *Dokumentów źródłowych* (s. 385–513); *Bibliografii* (s. 515–537); *Indeksu osobowego* (s. 539–549); *Indeksu nazw geograficznych* (s. 551–560); *Summary* (s. 561–562); *Sommario* (s. 563–564); *Zusammenfassung* (s. 565–566).

Całość poprzedza *Słowo Księdza Arcybiskupa Wiktora Skworca* (s. 21–23). Metropolita katowicki podkreśla w nim znaczenie postaci arcybiskupa Józefa Gawliny dla Kościoła katolickiego na Górnym Śląsku, przywołuje jego działalność pasterską podczas drugiej wojny światowej, a po jej zakończeniu na emigracji.

⁵ D. Bednarski, *Ks. Eugeniusz Brzuszka (1885–1938). Duszpasterz i działacz społeczno-polityczny*, Katowice 2003; *Słownik biograficzny duchowieństwa (archi)diecezji katowickiej 1922–2008*, red. J. Myszor, współpraca D. Bednarski, Katowice 2009; D. Bednarski, *Bractwa pobożne, stowarzyszenia i ruchy kościelne w diecezji katowickiej (1945–1989)*, Katowice 2011; *Wiek XX – czas męczenników. W 100. rocznicę urodzin ks. Jana Machy*, red. D. Bednarski, Katowice 2014; *Żyłem krótko, lecz cel swój osiągnąłem. Ks. Jan Macha (1914–1942)*, wprowadzenie i edycja dokumentów D. Bednarski, Katowice 2014; *Erinnerung und Versöhnung. Die Botschaft der polnischen Bischöfe und die deutschen Bischöfe und ihre Folgen*, wstęp, wybór i edycja tekstów źródłowych D. Bednarski, Katowice 2015; D. Bednarski, *Ks. Jan Macha (1914–1942). Życie z sercem na dłoni*, Katowice 2015.

Struktura pracy ma charakter problemowy, choć w ramach każdego zagadnienia – o ile było to możliwe – zachowano chronologię wydarzeń. W opracowaniu materiału autor posłużył się metodą analityczno-syntetyczną. W rozdziale pierwszym przybliżył lata kapłańskie Józefa Gawliny w diecezji katowickiej, posługę biskupa polowego Wojska Polskiego oraz problematykę duszpasterstwa emigracyjnego, ukazując poszczególne etapy wojennej i powojennej tułaczki (Francja, Wielka Brytania, Związek Sowiecki, Bliski Wschód, Wielka Brytania, Niemcy, Włochy). Rozdział drugi poświęcił instytucji protektora polskiego wychodźstwa, ukazując uwarunkowania instytucjonalne związane z pełnionymi przez biskupa Józefa Gawlinę urzędami i godnościami. Opisane zostały również relacje z papieżem i Kurią Rzymską, hierarchią zagraniczną, kardynałem Stefanem Wyszyńskim. Trzeci rozdział wprowadza nas w tematykę organizacyjną. Na wstępie autor opisał funkcje i zadania rektorów Polskich Misji Katolickich, w dalszej części poszczególne Polskie Misje Katolickie. Ksiądz Damian Bednarski podzielił je na dwie grupy. Do pierwszej zaliczył przejęte po kardynale Auguście Hlondzie (Francja, Belgia, Holandia, Wielka Brytania) oraz na otworzone z inicjatywy biskupa Józefa Gawliny i wybrane misje sąsiedzkie (Szwajcaria, Skandynawia, Półwysep Iberyjski, Ameryka Łacińska, kraje Ameryki Łacińskiej bez struktur Polskich Misji Katolickich, Ameryka Północna, Australia i Nowa Zelandia, Afryka, Azja). Dwa ostatnie rozdziały – czwarty i piąty – dotyczą zagadnień ściśle duszpastersko-pastoralnych. W czwartym nakreślono działalność duszpasterską – kwestie powołań i formacji przyszłych kapłanów pracujących w środowiskach emigracyjnych, działalność organizacji katolickich i pokrewnych, wizytacje i akcje duszpasterskie, wystąpienia, wydawnictwa. W piątym przedstawiono główne tematy nauczania pasterskiego skierowanego do emigracji (rodzina i pokrewne, sprawy narodowe i patriotyczne, zagadnienia inne).

Uzupełnieniem monografii są obszernie dodatki o charakterze źródłowym i ikonograficznym. Na *Aneks* składają się zestawienia tabelaryczne obejmujące wszystkie Polskie Misje Katolickie oraz ich rektorów w latach 1949–1964 (tabela 1), wizytacje biskupa Józefa Gawliny w ośrodkach emigracyjnych (tabela 2), zestawienia hierarchów, z którymi spotykał się protektor polskiej emigracji podczas wizytacji ośrodków polonijnych (tabela 3–6), zestawienia biskupów, z którymi spotykał się w Rzymie (tabela 7–12). W dalszej części opublikowano załączniki zawierające: listy pasterskie, odezwy, orędzia (załącznik 1), opublikowane homilie i kazania biskupa Józefa Gawliny (załącznik 2), przemówienia okolicznościowe, referaty i konferencje (załącznik 3), opublikowane teksty wystąpienia radiowych (załącznik 4), różne teksty biskupa Józefa Gawliny związane z życiem emigracyjnym (załącznik 5). Ważnym elementem jest materiał ikonograficzny – dwadzieścia czarno-białych fotografii. Ostatni typ materiałów uzupełniających włączonych do pracy zajmują dokumenty źródłowe. Ksiądz Damian Bednarski zgromadził 49 różnego typu źródeł, podzielonych na kilka działów

odpowiadających formie, stylowi i treści dokumentów (*I. Nominacje opiekuna polskiej emigracji; II. Biskup Józef Gawlina rzecznikiem spraw emigracji; III. Biskup polonijny wobec Polskich Misji Katolickich; IV. Teksty bp. Józefa Gawliny o duszpasterstwie emigrantów; V. Różne teksty dedykowane bp. Józefowi Gawlinie*).

Na uwagę zwraca fakt wykorzystania w pracy wielu źródeł pochodzących głównie z archiwów kościelnych krajowych i zagranicznych. Wymieńmy choćby: Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie Sekretariat Prymasa Polski, Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach, Archiwum Kościoła i Hospicjum Świętego Stanisława w Rzymie (Archiwum Biskupa Józefa Gawliny, Archiwum Centralnego Ośrodka Duszpasterstwa Emigracyjnego), Papieski Instytut Studiów Kościelnych, Archiwum Polskiej Misji Katolickiej we Francji, Archiwum Franciszkanów w Katowicach-Panewnikach, Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, Archiwum Prowincji oo. Bernardynów w Krakowie, Archiwum Polskich Jezuitów w Melbourne. Natomiast materiały proveniencji państwowej dostarczyły zbiory: Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie oraz Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie.

Po lekturze książki rodzą się oczywiście pytania: Co nowego do historiografii wnosi praca ks. Damiana Bednarskiego? Jakie są zalety publikacji? Czy udało się wyczerpać wszelkie dostępne źródła? Udzielając odpowiedzi na pierwsze pytanie sformułować można ocenę generalną publikacji – praca ks. Damiana Bednarskiego systematyzuje i uporządkowuje całą naszą dotychczasową wiedzę o działalności biskupa Józefa Gawliny po 31 sierpnia 1939 roku. Uszczegółowiając stwierdzić należy, że: 1) wypełnia poważne luki dotyczące skomplikowanych relacji z kardynałem Stefanem Wyszyńskim oraz pozycji biskupa Józefa Gawliny w triadzie: środowiska powojennej emigracji politycznej – Prymas Polski i Kościół katolicki w kraju – władze komunistyczne w kraju; 2) pozwala odtworzyć strukturę ośrodków emigracyjnych i polonijnych oraz związaną z nimi aktywność pastoralną hierarchy; 3) prezentuje główne wątki myśli teologiczno-religijnej i społeczno-politycznej biskupa Józefa Gawliny. Wśród wielu zalet publikacji wymienić należy choćby logiczną i czytelną dla odbiorcy konstrukcję książki, natomiast sama narracja o biskupie – opiekunie polskiego wychodźstwa – łączy harmonijnie przedstawianą i analizowaną faktografię, odautorskie, rzetelnie poparte argumentami osądy i trafnie dobrane cytaty źródłowe. Wysoko ocenić należy również walory szaty graficznej książki, co nie jest bagatelne dla współczesnego odbiorcy.

Praca nasuwa też kilka postulatów. Wydaje się, że ważnym uzupełnieniem mogłaby być kwerenda przeprowadzona w Archiwum Watykańskim oraz w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie. O ile pierwsza z nich mogłaby napotkać różnego typu trudności i ograniczenia w dostępie do materiałów źródłowych, o tyle druga wydaje się być czymś oczywistym i absolutnie koniecznym. Wśród zbiorów archiwalnych Ministerstwa Spraw Zagranicznych znajdziemy

bowiem raporty i sprawozdania z placówek dyplomatycznych państw Europy Zachodniej (najczęściej kwartalne lub półroczne), w których zapewne odnaleźć można ślady obecności biskupa Józefa Gawliny wśród tamtejszej Polonii. Dodatkowo sądzę, że mimo wykorzystania *Protokołów Komisji Głównej Episkopatu Polski*, warto byłoby skorzystać z *Protokołów Konferencji Plenarnych Episkopatu Polski* (szczególnie z lat 1957–1964) oraz *Protokołów konferencji polskich ojców soborowych (1962–1965)*⁶. Wszystkie trzy wspomniane serie dokumentów przechowywane są w Archiwum Archidiecezjalnym Warszawskim. Ponadto dyskusyjne – choć wyjaśnione w nocie edytorskiej – wydaje się powtórzenie w aneksie książki dokumentów wcześniej opublikowanych już w kilku edycjach źródłowych, m.in. w pracy, która powstała przy współudziale autora. Te drobne uwagi nie pomniejszają wartości pracy ks. Damiana Bednarskiego, która jest cennym, oryginalnym i nowatorskim studium z dziejów polskiego episkopatu. Wyrazić należy nadzieję, że wywoła ona debatę historyków Kościoła katolickiego nad całością spuścizny arcybiskupa Józefa Gawliny. W szczególności aktualny wydaje się postulat krytycznego wydania całości *Wspomnień* arcybiskupa. Do tej pory opublikowano tylko materiał źródłowy do 1947 roku (trzy wydania). W dalszym ciągu wyłącznie w rękopisie pozostają zeszyty obejmujące lata 1948–1964. Wiemy bowiem, że hierarcha prowadził osobiste notatki do ostatnich chwil życia. W kontekście publikacji – w najbliższych latach – kolejnych tomów *Pro memoria* kardynała Stefana Wyszyńskiego, możliwość skonfrontowania i powiązania obu źródeł może być niezwykle odkrywcza.

⁶ Ostatnio wydane zostały w postaci krytycznej edycji źródłowej: M. Białkowski, *Protokoły konferencji polskich ojców soborowych. Zbiór dokumentów 1962–1965*, Lublin 2019.